

УДК 930:911“17/19”

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СТУДІЙ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

У статті розглядаються основні етапи постання історичної географії як окремої дисципліни, формування історичного й географічного напрямів її розвитку, еволюція поглядів на предмет і структуру історико-географічних студій. Задля цього проаналізовано основні концепції західноєвропейських та російських учених XVIII–XX ст. (Карл Ріттер, Альфред Геттнер, Александр фон Гумбольдт, Василь Татіщев, Леонід Майков), які відіграли ключову роль у розробці методології історико-географічних досліджень. Окремий наголос зроблено на становленні історичної географії на українських землях, пов'язаному з іменами Степана Рудницького та Володимира Кубійовича.

Ключові слова: історична географія, історична фізична географія, історична економічна географія, історична політична географія, історична географія культури, культурний ландшафт, історико-географічне середовище, історичне ландшафтознавство.

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних і природничих науках. Вона виникла на межі історії і географії, а сучасний стан її розвитку супроводжується щораз ширшим залученням даних багатьох інших спеціальних дисциплін, як наприклад кліматологія, ландшафтознавство, екологія, етнологія, антропологія. Попри те і сьогодні, як і на початку формування історико-географічних студій, серед істориків і географів тривають дискусії стосовно їх предмету і завдань.

У стародавні часи і в епоху середньовіччя між історією і географією не було чіткої межі. “Історії” й “географії” античних і середньовічних авторів можна віднести до особливого історико-географічного жанру. Вони мали, зазвичай, описовий країнознавчий характер і поєднували географічні описи з історичними відомостями. До цього жанру, зокрема, належать “Історії” Геродота, праці Страбона, Плінія Старшого, твори істориків візантійської школи – Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія. Він характерний також і для епохи Відродження.

Наприкінці XVI ст. з'явився новий жанр описових праць – державознавство (у Німеччині з середини XVII ст. отримав назву “статистики”, від слова *Status* – держава), який став передвісником спеціальних історико-географічних студій. Предметом державознавства були природнокліматичні умови, ресурси, державний лад, господарство, побут і визначні пам'ятки. Цей жанр започаткував Джованні Ботеро, автор популярного на той час у Європі енциклопедичного

видання “Всесвітніх відомостей”. Тоді ж, наприкінці XVI – на початку XVII ст., німецький географ Філіп Клювер одним із перших виокремив “нову” географію, завданням якої було описувати сучасний стан природи і країн, від “історичної”, яка повинна була вивчати географію земель і країн в історичному минулому¹.

Однак справжнє становлення історичної та географічної наук відбувається тільки у XVIII ст., коли поступово розмежовується предмет їхніх досліджень. Одночасно з тенденцією до диференціації наук, діяла тенденція до їх інтеграції, з’являлися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, унаслідок яких і почала формуватися як спеціальна дисципліна *історична географія*. Таке поєднання диференційних й інтеграційних підходів у гуманітарних і природничих науках існує і на сучасному етапі їхнього розвитку, що певною мірою ускладнює чітке визначення предмету їхніх досліджень і, зокрема, предмету історичної географії. Питання про предмет і завдання історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежить від фаху дослідника: історики і географи по-різному розуміють їх, розглядаючи історичну географію, відповідно, або як галузь історії, або як галузь географії.

Історики раніше від географів усвідомили необхідність вивчати історію природи разом з історією суспільства. Як вказував Володимир Жекулін, “*інтерес істориків до ландшафтів і природи взагалі був не випадковий, він підтримувався відкриттям нових історичних фактів, які вимагали пояснення*”². Історики мали перед географами ще й ту перевагу, що у своїх синтезах охоплювали великі проміжки часу і, володіючи обширним фактичним матеріалом, могли простежити зміни природного середовища.

У Росії, в складі якої з другої половини XVIII ст. перебувала більша частина українських земель, історико-географічні студії почали розвиватися практично одночасно із становленням і розвитком історичної науки. Засновник російської історичної школи Василь Татищев був одночасно і засновником російської географічної школи. У праці “Пропозиції до створення історії і географії Російської” (1793) він поділяв географію на загальну, часткову і топографію, наголошуючи, що без врахування географії (“землезнання”) не може бути повного й глибокого знання історії³. У своєму “Лексиконі” В. Татищев підкреслив зв’язок історичної географії з географією сучасності й уточнив її завдання, до яких відніс політичну географію, етногеографію, економічну географію. Під політичною географією вчений розумів “межі і розташування, кордони”, під етногеографією – “ім’я, народи, переселення”, під економічною географією – “поселення і

¹ Докладніше див.: *Верменич Я.* Географія, хорографія, хорологія: етапи становлення й концептуалізації / Я. Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні. Київ, 2007. № 10. С. 7–16; *Верменич Я.* Історична географія й регіоназнавство: наступність і взаємодія / Я. Верменич // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка / Відпов. ред. В. Смолій. Т. 2. Наукові студії. Київ, 2004. С. 488–517; *Жекулін В.* Историческая география: предмет и методы / В. Жекулин. Ленинград, 1982.

² *Жекулин В.* Историческая география: предмет и методы... С. 6.

³ *Попов Н.* Татищев и его время. Приложение / Н. Попов. Москва, 1864. С. 664.

забезпечення ресурсами”⁴. В. Татищев по праву може вважатися основоположником історичного напрямку в історичній географії Росії.

Значну увагу у своїх синтезах російської історії географічному чиннику приділяли російські історики XIX ст. – Сергій Соловйов, Василь Ключевський. Автори синтезу української історії, зокрема Михайло Грушевський, Дмитро Багалій також відводили йому належну роль. М. Грушевський виділяв як особливо важливий напрям історичних досліджень історичну регіоналістику, яка мала вивчати вплив географічного простору на життєдіяльність людей у певних історико-географічних ареалах⁵. Він упровадив в обіг поняття “історичне районознавство”, створив у 1920-х роках під такою назвою асоціацію істориків і розробив для неї спеціальну програму історико-географічних досліджень регіонів, у якій ставив акцент на вивченні історії української колонізації, взаємодії і боротьби світових культур. Цей напрям зараз знову стає одним із пріоритетних для історико-географічних досліджень⁶.

Спроби істориків пов’язати розвиток суспільства з особливостями географічного середовища врешті-решт привели до появи географічного детермінізму. На противагу прихильникам посибілізму, які ставили наголос на широких можливостях пристосування людини до навколишнього середовища, представники цього підходу до вивчення історичного процесу схильні були пояснювати особливості суспільного життя виключно географічними умовами. Яскравим представником географічного детермінізму в російській історіографії був С. Соловйов. Він уважав, що колонізаційний шлях розвитку російської державності і особливості російського національного характеру значною мірою обумовлені природними умовами, зокрема, величезними просторами Росії, які спонукали населення до постійних переселень і бродяжництва. Цієї ідеї він послідовно дотримується у своїй “Історії Росії з найдавніших часів”⁷.

Перше ґрунтовне визначення предмету і завдань історичної географії в російській історіографії зробив Леонід Майков у праці “Замітки з географії Давньої Русі”. Він вказав на необхідність перейти від описового характеру історико-географічних студій до висвітлення впливу природи на розвиток людства і окремих народів, а також вивчати вплив антропогенного чинника на довкілля та його наслідки⁸. Історичну географію Л. Майков вважав наукою про взаємовідносини довкілля і суспільства. Праця Л. Майкова створила ґрунт для

⁴ Татищев В. Лексикон российской, исторической, географической, гражданской / В. Татищев. Санкт-Петербург, 1793. Ч. II. С. 39.

⁵ Див.: Верменич Я. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні / Я. Верменич // УДЖ. 1998. № 2. С. 92–101.

⁶ Див.: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. Київ, 2003; Регіональна історія України. Збірник наукових праць / Головний ред. В. Смолій. Вип. 1–5. Київ, 2011.

⁷ Див., наприклад: Соловйов С. Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. Т. 1–2 / С. Соловйов. Москва, 1988. С. 9, 259.

⁸ Майков Л. Заметки по географии Древней Руси / Л. Майков. Санкт-Петербург, 1874. С. 17.

появи у російській історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст. перших спеціальних досліджень з історичної географії, в яких предмет і завдання історичної географії сформульовані ще конкретніше і чіткіше. Це були, зокрема, “Нариси російської історичної географії” Миколи Барсова,⁹ “Історична географія Росії в зв’язку з колонізацією” Матвія Любавського¹⁰, “Російська історична географія” Степана Кузнецова,¹¹ “Історична географія” Сергія Середоніна¹², “Російська історична географія” Олександра Спіцина¹³.

Упродовж тривалого часу, майже до кінця XIX ст., історична географія вважалася переважно галуззю історичних досліджень і її вивченням займалися, як правило, історики й археологи. Вони наголошували на вирішальному значенні власне історичного компоненту в цій дисципліні. У середовищі представників гуманітарного або історичного напрямку на початку XX ст. вже існувало достатньо чітке уявлення про історичну географію як окрему спеціальну історичну дисципліну з особливим предметом дослідження. Так, на думку О. Спіцина, головним завданням історичної географії було створення широкого тла, необхідного для розуміння історичних подій і явищ¹⁴.

Двоїста природа історичної географії, що проявляється уже в самій назві дисципліни, її тісний зв’язок не лише з історією, хронологією, але й з географією, обумовили інтерес до неї також представників географічної науки. Поряд з історичним у XIX ст. поступово починає розвиватися природничий напрям історичної географії. Його засновниками стали Карл Ріттер, Альфред Геттнер, Джордж Марш. Одночасно порушено проблему взаємозв’язку та взаємодії природничих і гуманітарних наук. Найбільший вплив на її формування мали видатні німецькі географи, теоретики природознавства Александр фон Гумбольдт і Карл Ріттер. А. Гумбольдт уперше впровадив до наукового обігу визначальні для історичної географії поняття “ландшафт” і “життєсфера”, створивши підґрунтя для поділу географії на універсальну (всезагальну) і хорологічну (країнознавство)¹⁵. К. Ріттер був творцем “землезнання”, філософського вчення про вплив географії на історію. У своїй 19-ти томній праці “Землезнавство стосовно до природи й історії людини, або загальна порівняльна географія” (Берлін, 1856–1879 рр.) він намагався розмежувати предмет досліджень природничих і історичних студій. На його думку “фізичне землеописання” було природничою наукою, а “загальне землеописання” –

⁹ Барсов М. Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи / М. Барсов. Варшава, 1873.

¹⁰ Любавский М. Историческая география России в связи с колонизацией / М. Любавский. Москва, 1909.

¹¹ Кузнецов С. Русская историческая география / С. Кузнецов. Москва, 1910.

¹² Середонин С. Историческая география / С. Середонин. Санкт-Петербург, 1916.

¹³ Спицын А. Русская историческая география / А. Спицын. Петроград, 1917.

¹⁴ Там же. С. 1.

¹⁵ Див.: Гумбольдт А. Космос. Опыт физического мироописания / А. Гумбольдт / Пер. с нем. Изд. 2-е. Ч. 1–3. Москва, 1862–1863.

історичною дисципліною¹⁶. К. Ріттер розвинув ще одну основоположну для історичної географії ідею – хронологічного дослідження простору. Він наголошував, що “географія не може обійтись без історичного елемента, якщо хоче бути істинною наукою про земні просторові відносини, а не абстрактною блідою копією місцевості”¹⁷. Завдяки А. Гумбольдту і К. Ріттеру, географія із описової перетворилася на пояснювальну науку, а її подальший розвиток відбувався через спеціалізацію і поділ на дві головні галузі – фізичну географію та географію людини.

Один із засновників природничого напрямку А. Геттнер упровадив поняття “просторової науки” і вважав, що географія може бути одночасно землезнавством, тобто природничою наукою, і країнознавством – гуманітарною наукою. До країнознавчого аспекту географії він відносив історичну географію¹⁸.

Ідея зв’язку природи і населення проходить лейтмотивом у працях американського дослідника Джорджа Марша. Він уважав, що людина виступає перш за все чинником, який руйнує гармонію природи і створює дисгармонію¹⁹.

Географічний детермінізм, який сформувався в рамках природничого напрямку, став основою для уявлень про множинність локальних цивілізацій і культур, зумовлену різними географічними умовами. Одним із його представників і засновником антропогеографії і теорії дифузійнізму був німецький вчений Фрідріх Ратцель. Розвиваючи ідеї В. Гегеля про цивілізації долин і плоскогір’їв (землеробів і кочівників), а також ідеї Гізо про необхідність взаємодії кількох чинників для розвитку цивілізації, він у своїх працях наголошував, що саме географічні умови визначають долю людства, темпи і форми розвитку культури, здатність одних народів до сприйняття досягнень інших, застій і деградацію культури²⁰.

Погляди Ф. Ратцеля набули подальшого розвитку у працях відомого англійського етнографа й антрополога Едварда Тайлора, та, особливо, у працях істориків школи “Анналів” другої половини ХХ ст. В останні десятиріччя теорію дифузійнізму успішно розвивають представники нової економічної історії (кліометрії) й американської географічної школи²¹. Загалом для представників фізичного напрямку історична географія уявлялася наукою, яка вивчає останній етап у розвитку природи, що розпочався з появою людини.

¹⁶ Див.: *Риттер К.* Землеведение Азии / К. Риттер. Ч. 1–5 / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 1856–1879; *Риттер К.* Общее землеведение / К. Риттер. Москва, 1864.

¹⁷ *Риттер К.* Об историческом элементе в науке землеведения / К. Риттер // *Магазин Землеведения и путешествий.* Москва, 1853. Т. II. С. 482.

¹⁸ *Геттнер А.* География, ее история, сущность и методы / А. Геттнер. Ленинград–Москва, 1930. С. 139.

¹⁹ *Марш Дж.* Человек и природа или влияние человека на изменение физико-географических условий природы / Дж. Марш. Санкт-Петербург, 1866. С. 39.

²⁰ *Ратцель Ф.* Народоведение / Ф. Ратцель. Санкт-Петербург, 1894; *Ратцель Ф.* Земля и жизнь. Сравнительное землеведение / Ф. Ратцель. Санкт-Петербург, 1905.

²¹ Див., наприклад: *Даймонд Дж.* Зброя, мікроби і харч / Пер. з англ. Київ, 2009.

Диференціація наук, характерна для XIX ст., а також негативний вплив кантіанської методології з її розділенням простору і часу, гальмували становлення історичної географії як комплексної міждисциплінарної галузі знань. Розширення уявлень про предмет історичної науки наприкінці XIX ст. зумовило зближення історії з географією. Історична наука уже не обмежувалася тільки політичною історією, а починала вивчати також народонаселення, господарство, економічні та культурні зв'язки в історичному минулому. Зближення географії та історії мало своїм наслідком появу нових напрямів досліджень, таких як історичне ландшафтознавство, історико-економічна географія, географія урбаністики. У Росії велику роль в інтеграції історії та географії відіграли Дмитро Анучін і Василь Докучаєв. Своїми дослідженнями вони заклали основи історичного ландшафтознавства і першими звернули увагу на проблему реконструкції ландшафтів²². Д. Анучін у праці “Рельєф поверхні Європейської Росії” наголошував, що розуміння сучасного стану ландшафтів можливе лише шляхом вивчення їхнього стану в минулому і процесів, які спричинили його зміни²³. Послідовники Д. Анучіна і В. Докучаєва широко застосовували історичний підхід до вивчення природних процесів, зокрема вивчали вплив господарської діяльності людини на зміни ландшафтів.

Природничий напрям в українській географічній науці розвивали академіки ВУАН Степан Рудницький і Павло Тутковський. У праці “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання” (1927), С. Рудницький першим серед українських учених порушив питання про предмет історичної географії. Він писав:

Не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємовідносини її діл з землею, себто з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду і підготовки неможливо як слід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історико-географічної проблеми [...] ²⁴.

Визнаючи двоїстий характер історичної географії, С. Рудницький на перший план ставив географічний компонент, а саму дисципліну розглядав як складову, хоч й окрему частину географічної науки. Критикуючи історичний напрям за його недостатню увагу до самої землі, академік визнавав, що історична географія починається з того часу, коли людина стає активним географічним чинником і починає більш чи менш виразно впливати на природу краю, в якому вона проживає.

²² Див.: *Анучин Д. Рельєф поверхности европейской России в последовательном развитии представленный о нем / Д. Анучин // Анучин Д. Н., Борзов А. А. Рельєф Европейской части СССР / Д. Анучин, А. Борзов. Москва, 1948; Докучаев В. Русский чернозем / В. Докучаев // Избранные произведения. Т. I. Москва, 1948; Докучаев В. Наши степи прежде и теперь // Докучаев В. Избранные произведения / В. Докучаев. Т. II. Москва, 1949.*

²³ *Анучин Д., Борзов А. Рельєф европейской части СССР / Д. Анучин, А. Борзов. Москва, 1948. С. 28.*

²⁴ Цит. за: Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Шаблій. Львів, 1994. С. 109.

С. Рудницький розвивав ідеї Ф. Ратцеля і Е. Тайлора, вважаючи історичну географію частиною більш загальної науки – *антропогеографії*, яка включала також статистику, економіку, соціологічні науки, антропологію, етнологію. З огляду на це, він формулював завдання історичної географії та виділив такі її складові:

- 1) історичне дослідження природи (клімат, ландшафт, фауна і флора);
- 2) історичну антропологію, яка складається з:
 - а) історичної демографії (чисельність, розміщення і рух людності);
 - б) історичної етнографії (раси, народи, племена);
 - в) історичної географії селитьби (зміна форм і розташування поселень);
 - г) історичної топографії (встановлення місцевостей та об'єктів: міст, сіл, монастирів, церков, полів, лук, лісів, урочищ);
 - д) ономастології (топоніміки) (вивчає географічні назви);
 - ж) історично-політичної географії (вивчає політично-географічні утворення минулого, встановлює їх межі, розташування, площі і взаємини з землею);
 - з) історичної картографії (об'єднує всі галузі історичної географії і служить їм, відображає історико-географічні реалії на картах і в атласах).

Новим етапом у розвитку історико-географічних студій в СРСР могла стати праця одного із засновників природничого напрямку А. Геттнера “Географія, її історія, сутність і методи”, російський переклад якої вийшов 1930 року. Однак її піддали нищівній критиці за наголошення ролі географічного чинника в історичних процесах, після чого розвиток природничого напрямку історичної географії в радянській науці був зупинений.

Після фактичного припинення історико-географічних студій в радянській Україні, вони продовжували розвиватися у 1930-х роках в Галичині. Їхній розвиток пов'язаний насамперед з іменем Володимира Кубійовича, котрий розширив і збагатив проблематику дисципліни, методи наукових досліджень. Науковець розпочав дослідження в галузі історичної економічної географії, етнодемографії України, розвивав антропогеографічний напрям, досліджуючи вплив людської діяльності на довкілля²⁵. У своїх працях, зокрема монографії “Географія українських і сумежних земель”, опублікованій 1943 р. у Львові, В. Кубійович широко використовував картографічний і статистичний методи історико-географічних досліджень.

У той час, як в СРСР розробка теоретичних питань історичної географії в рамках природничого напрямку практично припинилася, в західній історіографії новий імпульс для їх розвитку дало звернення до теорії дифузійнізму, або культурних запозичень Ратцеля–Тайлора, до ідей засновника “людської географії” Елізе Реклю. Важливим для уточнення предмету історичної географії стало поняття “культурного ландшафту”, яке з'явилося у 1960-х роках і асоціювалося зі змінами спричиненими людською діяльністю²⁶.

²⁵ Кубійович В. Атлас України і сумежних країв / В. Кубійович. Львів, 1937; Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1. 01. 1931 р. // Кубійович В. В. Наукові праці / Упоряд., вступна стаття О. Шаблія. Париж–Львів, 1996.

²⁶ Докладніше див.: Жекулин В. Историческая география: предмет и методы... С. 24.

У світлі нових уявлень про закономірності розвитку цивілізацій західні дослідники дуже широко почали трактувати предмет історичної географії, включаючи у нього “будь-яке вивчення географії минулого, або географічних змін у часі [...] незалежно від того, чи це буде вивчення культури, чи фізичних або біологічних умов”²⁷.

Таке широке розуміння предмету і завдань історичної географії вивело наприкінці ХХ ст. на перший план серед методів досліджень генетичний (історичний), або діахронічний підхід, основою якого є встановлення причинно-наслідкових зв'язків у розвитку географічного об'єкта. Генетичний підхід ще більше зблизив географію з історією. Не випадково його прихильники, а вони складають більшість західних учених, почали називати себе історико-географами. Італійський вчений Гаєтано Ферро навіть припустив, що історичний підхід у географії може повністю витіснити історичну географію, залишивши їй тільки соціальну історію населення (демографію)²⁸. Однак, як свідчить тематика Міжнародних географічних конгресів, у якій широко представлені історико-географічні дослідження, прогноз вченого не справдився.

Сучасні західні дослідники наголошують на щораз більшому прикладному значенні історичної географії і вважають одним із її головних завдань реконструкцію природних умов минулого з метою кращого розуміння сучасного стану заселення і сільськогосподарського освоєння Землі. Вивчення просторових моделей минулого, на їхню думку, потрібне для розв'язання сучасних проблем, наприклад задоволення зростаючих потреб людства у їжі і житлі²⁹. Актуалізує історико-географічні студії і мальтузіанська теорія демографічних циклів, яка в останні десятиріччя разом із дифузійною теорією знову використовується для творення нової концепції історії людства.

Теорія культурних запозичень і генетичний метод досліджень посилили інтеграційні процеси в сучасній зарубіжній географічній науці. Дослідження сучасних історико-географів мають наскрізний історичний характер. Увага зосереджується насамперед на історії географічних об'єктів (природних, економіко-географічних, культурних та ін.), яка допомагає краще зрозуміти їх сучасний стан і причини, що його зумовили.

Починаючи із середини ХХ ст. природничий напрям історико-географічних студій став поступово відновлюватися і в СРСР. Вагому роль у його розвитку відіграли дослідження Лева Берга, присвячені питанням історичного ландшафтознавства. Опираючись на історичні джерела, дослідник наголошував на змінності ландшафтів і необхідності історичного підходу до їх вивчення³⁰. В руслі концепції культурних ландшафтів розглядав теоретичні питання історичної географії і Сергій Калеснік, який акцентував увагу на необхідності вивчати вплив

²⁷ Кларк А. Историческая география / А. Кларк // Американская география. Москва, 1957. С. 85.

²⁸ Ферро Г. Ориентация и проблемы исторической географии в Италии / Г. Ферро // Международная география. Москва, 1976. С. 14–17.

²⁹ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы... С. 24–26.

³⁰ Берг Л. Географические зоны Советского Союза / Л. Берг. Москва, 1947. С. 21.

антропогенного чинника на формування ландшафтів. Історична географія, за його визначенням, є природничою наукою про зміни ландшафтів за історичний період³¹. Проблеми методології історичної географії вивчав також Володимир Жекулін. Він вказував на відмінність завдань, які постають перед історичним і природничим напрямками історичної географії. На думку В. Жекуліна, предметом вивчення природничого напрямку є фізична, економічна і політична географія минулого людства у її взаємозв'язку з географією сучасності. Водночас він визнає, що природничий підхід сам по собі не сприяє вивченню історичного процесу взаємодії суспільства і природи³². На необхідність широко залучати історичні методи досліджень для вивчення історичних аспектів окремих фізико-географічних наук, таких, як наприклад ландшафтознавство, кліматологія, гідрологія, вказував Анатолій Ісаченко³³.

Важливий вплив на розвиток історико-географічних студій в СРСР мало запровадження у 1970-х роках терміну “*географічне середовище*” (пізніше – “історико-географічне середовище”), який став ключовим для визначення предмету історичної географії. З приводу його змісту розгорнулася дискусія. Одні дослідники вважали, що в поняття географічного середовища треба включати всі природні елементи: яких не торкалася людина і які зазнали змін у процесі її діяльності³⁴. Інші пропонували включати також і новоутворені елементи ландшафту, яким немає аналогів у природі (терикони, водосховища)³⁵.

Спроба істориків Анатолія Муравйова і В'ячеслава Самаркіна розширити зміст поняття, включивши до нього також і населення з результатами його діяльності, не була прийнята географами³⁶. Стала очевидною необхідність подальшого уточнення поняття. До того ж через тавтологію термін “історико-географічне середовище” був не дуже зручний для визначення предмету історичної географії.

Серед представників природничого напрямку в СРСР, як і серед їхніх зарубіжних колег, разом із посиленням інтеграційних процесів у розвитку наук зростало розуміння необхідності генетичного й інтегративного підходів до вивчення природного середовища та його взаємодії із суспільством. Це спричинило розвиток в останні десятиріччя ХХ ст., крім природничого й історичного, третього – комплексного напрямку історичної географії. Так, наприклад, В. Жекулін на початку 1980-х років визначив історичну географію, як систему наук, що розвиваються на пограниччі історії та географії. Головними напрямками у цій системі, на його думку, є: 1) історична географія як допоміжна

³¹ Калесник С. О классификации географических наук / С. Калесник // XIX Международный географический конгресс в Стокгольме. Москва, 1961. С. 7.

³² Жекулін В. Историческая география: предмет и методы... С. 27.

³³ Ісаченко А. География и историческая география / А. Ісаченко // Известия ВГО. 1976. № 6. С. 525–526.

³⁴ Калесник С. О некоторых недоразумениях в теории советской географии / С. Калесник // Известия ВГО. 1971. Вып. 1. С. 36.

³⁵ Жекулін В. Историческая география: предмет и методы... С. 13.

³⁶ Див., наприклад: Самаркін В. Историческая география Западной Европы в средние века / В. Самаркін. Москва, 1976. С. 3–5.

історична дисципліна, яка займається локалізацією поселень й історичних подій; 2) історична економічна географія; 3) історична політична географія; 4) історична етнічна географія; 5) історична фізична географія; 6) історична географія як комплексна дисципліна, яка вивчає особливості природи, поселень, господарства минулих епох (історичне країнознавство)³⁷.

На комплексному, синтезуючому характері історичної географії наголошували такі українські вчені як Олег Шаблій та Людмила Воропай³⁸. Її подальший розвиток, на їхній погляд, можливий лише за умови інтеграції соціальних, природничих і технічних наук. На думку Л. Воропай, предметом вивчення історичної географії на сучасному етапі мають стати “фактори і закономірності розвитку географічної оболонки в історичний період, процеси її трансформації під впливом суспільства в геонотехносферу”³⁹.

Розвиток історичної географії в Україні був обумовлений створенням у 1960–1980-х роках осередків історико-географічних студій у провідних університетах, зокрема Львівському (О. Шаблій, К. Геренчук), Чернівецькому (Я. Жупанський, Л. Воропай), Київському (П. Шищенко, В. Пашенко, С. Романчук), Сімферопольському (П. Підгородецький, Г. Гришанков).

Конкретні історико-географічні дослідження представників природничого напрямку в СРСР у другій половині ХХ ст. були присвячені перш за все проблемам історичної фізичної географії. Їх розвиток привів до появи у 1970-х роках окремої спеціальної дисципліни – історичного ландшафтознавства, предметом якої стало вивчення стану ландшафтів в різні історичні епохи і комплексу чинників, які впливали на природні ландшафти. Розвиваючи погляди Л. Берга, теоретичні аспекти історичного ландшафтознавства розробляв В. Жекулін.⁴⁰ Починаючи з 1990-х років проблеми історичного ландшафтознавства активно досліджують українські вчені Анатолій Мельник⁴¹, Володимир Пашенко⁴², Сергій Романчук⁴³.

³⁷ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы... С. 26.

³⁸ Див.: Воропай Л. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы / Л. Воропай // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. Москва, 1981. С.30–41; Воропай Л., Коржик В., Куниця М. Исторична географія: об'єкт, цілі, функції, проблеми / Л. Воропай, Л. Коржик, М. Куниця // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки). Київ, 1994. С. 42–43; Шаблій О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний підходи / О. Шаблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Ч. 3–4. Львів, 1997. С. 355–361; Шаблій О. Суспільна географія; теорія, історія, українознавчі студії / О. Шаблій. Львів, 2001.

³⁹ Воропай Л. Комплексные историко-географические исследования... С. 32.

⁴⁰ Жекулин В. Историческая география ландшафтов / В. Жекулин. Новгород, 1972.

⁴¹ Мельник А. Основи регіонального еколого-ландшафтного аналізу / А. Мельник Львів, 1997.

⁴² Пашенко В. Методологія постнекласичного ландшафтознавства / В. Пашенко. Київ, 1999; Пашенко В. Землезнання. Книга перша. Методологія природничо-географічних наук / В. Пашенко. Київ, 2000.

⁴³ Романчук С. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування / С. Романчук. Київ, 1998.

Середина ХХ ст. стала часом становлення історичного напрямку історико-географічних студій в СРСР, який у 1920-х роках фактично припинив своє існування. Провідні радянські історики почали говорити про необхідність усебічного вивчення впливу географічних умов на розвиток суспільства. Так, на значенні географічного чинника наголошував Віктор Пашуто⁴⁴. Проти недооцінки його ролі виступив також Борис Рібаков, котрий писав, що “відрив від географічного чинника це відхід від реалізму, вивчення суспільства поза середовищем, яке впливало на його формування”⁴⁵.

Окремі радянські історики⁴⁶ у своїх працях акцентували увагу на ролі природного чинника в історичному процесі. Однак загалом можна погодитися з висновком В. Жекуліна, що в конкретних історичних дослідженнях проблема взаємодії суспільства і природи у радянській історіографії залишалася слабо вивченою⁴⁷. На цьому тлі цікавими, хоч і не безспірними, є ідеї Лева Гумільова. Він сформулював і намагався практично розв’язати проблему взаємовідносин етносу і ландшафту. Етнос, на думку Л. Гумільова, був, з одного боку, продуктом історичного розвитку, а з другого – через добування їжі – був тісно пов’язаний з біоценозом ландшафту⁴⁸.

Гумільов розглядав історичну географію як народознавство, тому завданням її вважав вивчення історії народів разом з історією природи (середовищем проживання)⁴⁹. Ці ідеї він намагався втілювати у своїх працях⁵⁰. Теоретичні питання історичної географії в рамках історичного напрямку у середині ХХ ст. почали розробляти Ольга Медушевська⁵¹ і Віктор Яцунський⁵². На думку останнього, предмет історичної географії не відрізняється від предмету власне

⁴⁴ Пашуто В. Голодные годы в Древней Руси / В. Пашуто // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962. Минск, 1964. С. 61–94.

⁴⁵ История и социология. Москва, 1964. С. 59.

⁴⁶ Див., наприклад: Кизилев Ю. Географический фактор в истории средневековой Руси / Ю. Кизилев // Вопросы истории. 1973. № 3. С. 51–66; Дулов А. Человек и природа на Руси в XIV–XVII вв. / А. Дулов // Природа. 1976. № 12. С. 90–105; Дулов А. Природные условия и развитие производительных сил в России в XVIII – середине XIX в. / А. Дулов // Вопросы истории. 1979. № 1. С. 38–53; Гумилев Л. Этнос и ландшафт / Л. Гумилев // Известия ВГО. 1968. № 3.

⁴⁷ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы... С. 14–15.

⁴⁸ Гумилев Л. По поводу предмета исторической географии / Л. Гумилев // Вестник ЛГУ. 1965. № 18. С. 113.

⁴⁹ Там же. С. 115.

⁵⁰ Див., наприклад: Гумилев Л. Открытие Хазарии / Л. Гумилев. Москва, 1966; Его же. Этногенез и биосфера земли / Л. Гумилев. Ленинград, 1990; Его же. Этносфера: история людей и история природы / Л. Гумилев. Москва, 1993; Его же. От Руси к России: очерки этнической истории / Л. Гумилев. Москва, 1994.

⁵¹ Медушевская О. Историческая география как вспомогательная историческая дисциплина / О. Медушевская. Москва, 1959.

⁵² Яцунский В. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVII веках / В. Яцунский. Москва, 1955.

географії і включає всі основні галузі цієї науки: історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну економічну географію. “Географія й історична географія, – писав учений, – мають один об’єкт вивчення, але з тією різницею, що географія вивчає цей об’єкт в його сучасному стані, а історична географія в історичному минулому”⁵³. Головні завдання історичної географії, на думку В. Яцунського, полягають у тому, щоби дати характеристику країни чи території упродовж певного часу за такими параметрами:

- 1) фізико-географічний ландшафт;
- 2) етнічний склад, розміщення і міграції населення;
- 3) географія зовнішніх і внутрішніх кордонів, найважливіших історичних подій;
- 4) географія виробництва і господарських зв’язків.

Історико-географічні дослідження, пов’язані з локалізацією тих чи інших історичних об’єктів, на думку В. Яцунського, були другорядними⁵⁴.

Розвиваючи ідеї В. Яцунського стосовно завдань історичної географії, Ігор Шаскольський включив до її предмету також вивчення топографії міст, лісистості і т.п.⁵⁵ Такий підхід викликав критику В. Жекуліна, котрий уважав, що І. Шаскольський надто спрощено і прямолинійно потрактував тезу В. Яцунського про те, що одним із завдань історичної географії є просторова локалізація історичного процесу⁵⁶.

Інтеграційні процеси у розвитку гуманітарних і природничих наук в СРСР у другій половині ХХ ст. створили нові можливості для глибшого пізнання історії розвитку суспільства і довкілля, їх взаємодії і взаємозалежності, зумовивши розширення уявлень про предмет і завдання історичної географії серед представників історичного напрямку. Так, на думку І. Шаскольського, до історико-географічних студій треба також віднести історичну етнічну географію⁵⁷. Леонід Бескровний і Леонід Гольденберг включали до них історичну географію культури⁵⁸. Останній до предмету історичної географії відносив також історію географії,⁵⁹ з чим важко погодитися. Незважаючи на історичний компонент, ця дисципліна є окремою галуззю географічної науки і має суттєво інші завдання,

⁵³ Яцунский В. Историческая география как научная дисциплина / В. Яцунский // Вопросы географии. Москва, 1950. С. 20, 13–14.

⁵⁴ Яцунский В. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVII веках... С. 10.

⁵⁵ Шаскольский И. Историческая география / И. Шаскольский // Вспомогательные исторические дисциплины. Москва, 1968. С. 97–98.

⁵⁶ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы... С. 11.

⁵⁷ Шаскольский И.П. Историческая география... С. 96.

⁵⁸ Бескровный Л., Гольденберг Л. О предмете и методе исторической географии / Л. Бескровный, Л. Гольденберг // История СССР. 1971. № 6.

⁵⁹ Гольденберг Л. С. А. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири второй половины XVII – начала XVIII в. Докт. дис. Москва, 1967. С. 21.

ніж історична географія, на що у свій час вказував ще А. Геттнер⁶⁰ і на чому наголошують сучасні дослідники⁶¹.

Вважаючи історичну географію насамперед історичною наукою, Л. Гольденберг вказував, що її найслабшою ланкою є історична фізична географія, для вивчення якої історики повинні залучати дані природничих наук⁶². Предметом історичної географії, на його думку, є вивчення історичної економічної, історичної політичної географії минулого людства у взаємозв'язку з фізико-географічним середовищем. У такому формулюванні предмету, як вважає Л. Гольденберг, історична географія виступає єдиною суспільно-географічною наукою, яка розвивається на рубежі між історією та географією⁶³. З поглядами Л. Гольденберга солідарний Л. Бескровний, на думку якого, історична географія перебуває на стику історії і географії: завдання географів – вивчати історичну фізичну географію, завдання істориків – вивчати історичну географію господарства, політичну історичну географію, географію культури⁶⁴.

Розширене трактування предмету історичної географії, що стає характерним і для історичного напрямку досліджень, сприяє розвитку комплексного підходу як одного з найбільш перспективних напрямів історико-географічних студій. У свій час на необхідності саме такого підходу до вивчення суспільних і природних явищ наголошував Володимир Вернадський. «Ми все більше спеціалізуємося не на науках, – вказував учений, – а на проблемах. Це дозволяє, з одного боку надзвичайно заглиблюватися в явище, а з іншого – розширювати його з усіх точок зору»⁶⁵. Значення комплексного напрямку історико-географічних студій сьогодні зростає також через актуальність досліджень з історичної регіоналістики, яка розвивається на стику історії, географії, культурології та інших суміжних дисциплін, і покликана дати цілісну картину історичного розвитку певної території. На думку Ярослави Верменич, одного із провідних сучасних українських дослідників у цій галузі, головне завдання історичної географії полягає у створенні «*географічної характеристики регіону на певному історичному етапі у тісному зв'язку з розвитком суспільства*»⁶⁶.

Інтегруючи дані природничих, технічних і гуманітарних наук, історична географія водночас дозволяє простежити глобальні суспільні процеси, є фундаментом для створення нових синтезуючих історій як окремих народів і країн, так і людства загалом, позаяк, як слушно наголошує Джаред Даймонд,

⁶⁰ Геттнер А. География, ее история, сущность и методы... С. 246.

⁶¹ Див., наприклад: Шищенко П., Муніч Н. Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни / П. Шищенко, Н. Муніч // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. 2008. Вип 55. С. 6–8.

⁶² Гольденберг Л. С. А. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири... С. 19–20.

⁶³ Там же. С. 21.

⁶⁴ Бескровный Л. Состояние и задачи исторической географии / Л. Бескровный // Первая Всесоюзная научная сессия по исторической географии. Москва, 1974. С. 8.

⁶⁵ Вернадский В. Размышления натуралиста / В. Вернадский. Москва, 1977. Кн. 2. С. 54.

⁶⁶ Верменич Я. Історична географія й регіоналістика: наступність і взаємодія... С. 488.

найзагальніша схема історії і причини нерівномірного розвитку різних народів залишаються не поясненими, що створює підґрунтя для расистсько-біологічних теорій⁶⁷.

В останні десятиріччя, розвиваючи методику історико-географічних досліджень, учені наголошують також на необхідності екологічного підходу. Він передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства насамперед під кутом зору підтримання (чи порушення) стану динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища та суспільства. Цей підхід має бути визначальним у дослідженнях взаємодії географічного середовища та суспільства, особливо для XVIII і наступних століть, коли антропогенний чинник почав відігравати головну роль у зміні природних ландшафтів. Ідеї гармонійного і збалансованого розвитку природи і суспільства, сформульовані у 1920–1940-х роках засновниками вчення про ноосферу П'єром Тейяром де Шарденом, Едуардом Леруа та Володимиром Вернадським, сьогодні стають особливо актуальними. Вони впливають на формулювання головних завдань історико-географічних досліджень на сучасному етапі і зумовлюють подальше зростання їх прикладного характеру.

HISTORICAL GEOGRAPHY: EVOLUTION OF VIEWS ON THE SUBJECT AND OBJECTIVES OF STUDIES

Olga SHCHODRA

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of the Ancient History of Ukraine and the Archival Studies
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The article examines the main stages of the historical geography as a special discipline, the formation of the historical and geographical trends of its development, the evolution of views on the subject and structure of historical and geographical studies. For this analysis the basic concepts of Western and Russian scholars of the 18–20th centuries (Karl Ritter, Alfred Hettner, Alexander von Humboldt, Vasily Tatishchev, Leonid Majkov) who contributed to develop a methodology for historical and geographical research. A special emphasis is placed on the development of historical geography in the Ukrainian lands associated with the names of Stepan Rudnytskyi and Volodymyr Kubyovych.

Key words: historical geography, historical physical geography, historical economic geography, historical political geography, historical geography of culture, cultural landscape, historical and geographical environment, historical landscape studies.

⁶⁷ Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч... С. 22–23.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ: ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ НА ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ СТУДИЙ

Ольга ЩОДРА

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра древней истории Украины и архивоведения
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

В статье рассматриваются основные этапы становления исторической географии как специальной дисциплины, формирование исторического и географического направлений ее развития, эволюция взглядов на предмет и структуру историко-географических студий. С этой целью проанализированы основные концепции западноевропейских и российских ученых XVIII–XX вв. (Карл Риттер, Альфред Геттнер, Александр фон Гумбольдт, Василий Татищев, Леонид Майков), сыгравших ключевую роль в разработке методологии историко-географических исследований. Отдельный акцент сделан на становлении исторической географии на украинских землях, связанном с именами Степана Рудницкого и Владимира Кубийовича.

Ключевые слова: историческая география, историческая физическая география, историческая экономическая география, историческая политическая география, историческая география культуры, культурный ландшафт, историко-географическая среда, историческое ландшафтоведение.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2013

Прийнята до друку 1.04.2013